

ӘОЖ 808.1; 82.08

Қ.Т. Жанұзақова¹, Г. Өтепбергенова²,

Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университетінің

¹профессоры м. а., ф. ф. д., ²оқытушысы

Алматы қ., Қазақстан,

e-mail: kuralay_zhanuzak@mail.ru

Қазақ прозасындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі

Мақалада қазақ прозасындағы дәстүр мен жаңашылдық мәселесі қарастырылады. Көркем өнердің даму үдерісінде жаңалықтар өзіне дейінгі мұраны, дәстүрді жоймайды, қайта оның кейбір элементтерін дамыта келіп, жаңаша көркемдік ізденістермен, тың дүниелермен ұштастырады. Дәстүр мен жаңашылдық әдеби процестің негізгі ерекшелігі екені тұжырымдалады. Мақалада қазақ прозасының қалыптасу тұсында көркемдік ойдың даму үдерісіне фольклор мен ауыз әдебиеті дәстүрінің үлкен ықпал еткені пайымдалады. 1970 жылдары әдебиетке келген Ә. Кекілбаев, О. Бөкеев, С. Санбаев, М. Ысқақбаев т.б. дарынды жазушылардың шығармаларындағы дәстүрлі аңыз-әңгімелерді, мифтік сюжеттер мен образдарды пайдалану тәжірибесі талданып, жаңашыл ізденістері айқындалады.

Түйін сөздер: әдеби процесс, дәстүр, жаңашылдық, әдеби байланыстар, миф пен фольклор.

K.T. Zhanuzakova, G. Utepbergenova

The problem of tradition and innovation in the Kazakh prose

The article deals with the problem of tradition and innovation in the Kazakh prose. Tradition and innovation are eternal processes inherent in literature and art for all peoples. Perceptions of traditions, their natural development, the introduction of innovations in the tradition, the rise on a new quality level determine the stage of the development of the history of literature. The article considers the enormous influence of folklore and traditions of oral folklore on the formation of the Kazakh prose. It analyzes the artistic and stylistic search in the prose of A.Kekilbayev, O.Bokeyev, S.Sanbayev, M.Yskakbayev.

Key words: literary process, tradition, innovation, literature links, myth and folklore.

К.Т. Жанұзақова, Г. Утепбергенова

Проблема традиций и новаторства в казахской прозе

Статья посвящена проблеме традиций и новаторства в казахской прозе. Традиции и новаторство являются вечным процессом, присущим литературе и искусству всех народов. Восприятие традиций, их естественное развитие, введение новшеств в традиции, подъем на новый, качественный уровень определяют стадию развития истории литературы. В статье рассматривается огромное влияние фольклора и традиций устного народного творчества на становление казахской прозы. Анализируются художественно-стилевые поиски в прозе А. Кекильбаева, О. Бокея, С. Санбаева, М. Ыскакбаева.

Ключевые слова: литературный процесс, традиции, новаторство, литературные связи, миф и фольклор.

Әдебиетте дәстүрлер шебер суреткерлердің жаңашылдық ізденуі арқасында толысып, түрленіп отырады. Көркем әдебиеттегі дәстүр туралы сөз – бүкіл әдебиеттің тарихын қозғайтын күрделі мәселе. Бүгінгі қазақ прозасының көркемдік жетістіктерін аға буын қаламгерлердің қажырлы

еңбегінсіз пайымдау мүмкін емес. Сондықтан дәстүр мен жаңашылдық – әдеби процестің басты қозғаушы күші.

Әдеби процесс (үдеріс) – әр ұлт әдебиетінің әр түрлі дәуірлерде түрліше қалыпта даму үрдісі, сонымен қатар әлемнің күллі тарихи

кезеңдерінде өмір сүріп келе жатқан әдебиеттің тарихи дамуы, жанды қозғалысы. Термин 1920 жылдардың соңында мәдени контекст аясында көркемдік тұтастық ретінде танылған әдебиеттің тарихи болмысын, эволюциясын сипаттау мақсатында пайда болды. Бұл ұғым 1960 жылдардан бастап ұдайы қолданыста жүр. Тарихи-теориялық талдау әдеби процесс эволюциясының сызық бойымен, бірқалыпты дамымай, тұрақты және өтпелі кезеңдердің диалектикалық тұрғыда ауысып отырғанын көрсетеді.

Әдеби процесс терминімен белгілі бір ел мен дәуірдің әдеби өмірін, сонымен қатар одан да ауқымды, бүкіл әлемдік деңгейдегі көп ғасырлық әдебиеттің даму тарихын белгілейді. Әдеби үдеріс әрбір тарихи кезеңде әлеуметтік, идеологиялық және эстетикалық тұрғыдан жазылған әр алуан сапалы кесек образдар мен қарапайым бейнелер кескінделген қарадүрсін шығармалардан көпшілікке арналған әдебиеттерге дейін өз бойына жинап, үздіксіз сіңіріп отырады. Әрбір әдеби шығарма – өзі жазылған тарихи дәуірдегі қоғамдық шындықтың айнасы. Өмірдің даму заңдылығы көркем өнерге де тән. Әдеби процесс – әр халық, ұлт әдебиетінің даму үрдісінің белгілі дәуірлердің әр кезеңінде әр түрлі жағдайда, алуан қалыпта болып отыруы.

Әдеби үдеріске тән ерекшеліктің бірі – дәстүр жалғастығы. Дәстүр мен жаңашылдық әдебиеттанудағы ең өзекті мәселелердің қатарында саналады. Себебі ол әдебиет дамуының, өркендеуінің негізі, жалпы тіршілік дамуының тетігі. Бұл екі ұғым бір-бірімен байланысты, бірінен екіншісі туындайды. Жаңара да жалғаса дамып отыратын әдеби процесс күрделі диалектикалық даму заңдылығына бағынады.

Түрлі анықтамалық басылымдарда көркемдік дәстүрді өнерді дамытудағы, өткен дәуірлердің көркем тәжірибесін игерудегі сабақтастық деп қабылдайды. Мысалы, XX ғасырға дейін қазақ әдебиеті өлең сөз шеңберінде дамып келді және оның жаңадан қалыптасқан проза жанрына әсер етті. Әдебиетімізде қара өлеңнің десі басым болғандықтан, XX ғасырдың басында қара сөз шеберлерінің туындылары поэзияға жақын болды. Бұл турасында Ә. Дербісәлин: «Қай салада болмасын, жалпы дәстүр атаулыға тән қасиет – ол дайын күйінде тумайды, не өзге біреуден оңай алына салмайды, ол заманалар жемісі, тәжірибелер нәтижесі, уақыт сынынан, ұрпақтардың ақыл-ой елегінен мүдірмей өткен, халықтың тіршілік-тұрмысына жауап беру арқылы өміршен сипат алып, әрдайым өсіп, өніп, жалғасып отыр-

ған әрі тұрақты, әрі жанды, белсенді құрал» [1, 8] – деп жазады. Орыс әдебиетінде осы мәселеге XX ғасырдың басында назар аударған В. Маяковский: «Біздер Пушкиннің «Евгений Онегині» сияқты туындыларға жүз рет қайта айналып соғамыз. Тіпті өлімге бас тіккенде де оған қайта айналып отырамыз. Олардан ұтымды шығармашылық тәсілдерді үйренетін боламыз. Мұның өзі санамызда туған, әмірі жеткен, сезінген ойымызды дұрыс жеткізуге септесіп, шексіз ләззат сыйлайтын болады» – дейді.

Философиядағы «жоқтан бар болмайды» деген қағидаға сүйенсек, көркем өнердің даму үдерісінде жаңалықтар өзіне дейінгі мұраны, дәстүрді жоймайды, қайта оның кейбір элементтерін дамыта келіп, жаңаша көркемдік ізденістермен, тың дүниелермен ұштастырады. Мәселен, А. Құнанбайұлы өзіне дейінгі баяғы замандардан келе жатқан шығыстың эстетикалық дәстүрі мен халқымыздың бай рухани мұрасынан сусындады, оны жоғары бағалады. М. Әуезовтің «Абай жолындағы» фольклорлық дәстүрлер, І. Есенберлиннің «Көшпенділеріндегі» аңыздық баяндаулар турасында да осыны айтуға болады.

Қазақ прозасының қалыптасу тұсында көркемдік ойдың даму үдерісіне фольклор мен ауыз әдебиеті дәстүрі үлкен ықпалын тигізді. Еуропа әдебиеттерінде фольклорды пайдалану әдеби тәсіл деңгейінде ғана жүзеге асса, қазақ әдебиетінде фольклор көптеген күрделі функцияларды атқарды. XX ғасыр басындағы прозалық шығармаларда фольклорлық дәстүр сюжет құруда (М. Дулатовтың «Бақытсыз Жамалы»), суреткердің дүниетанымын, дүние қабылдауын бейнелеуде (Ш. Құдайбердиев «Әділ-Мария, Ж. Аймауытов «Ақбілек»), кейіпкерлер характерін сомдауда (С. Торайғыровтың Қамары мен Ахметі, М. Дулатовтың Жамалы, т.б.), тіл өрнектерінде айқын көрініс тапты. Фольклор қазақ романтизмінің мазмұндық және форма құрушы факторы ретінде көрінді. М. Жұмабаев, М. Дулатов, С. Торайғыров, Ш. Құдайбердиев, Ж. Аймауытов шығармашылықтарына да фольклор дәстүрінің күшті әсері айқын аңғарылды. Жалпы, қазақ прозасында фольклор қаламгерлердің эстетикалық ізденістерінің көркемдік және рухани-философиялық феномені ретінде көрінді.

М. Әуезовтің көркемдік әлемі мен қазақ халқының дәстүрлі мәдениеті ғылыми тұрғыдан алғанда аса маңызды, мәнді мәселе екендігінде сөз жоқ, мұның өзі арнайы зерттеуді қажет етеді. Осы орайда М. Әуезовтің дәстүрі мен қазіргі қазақ романының эстетикалық ізденістерін, жаңа-

шылдық сипатын, оларға ортақ және дара белгілерді анықтау тарихи дәуір шындығын көркем бейнелеудің басты ерекшеліктерін жаңа қырынан тануға бастайды.

XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Ж. Аймауытов, М. Әуезов, М. Жұмабаев шығармаларындағы үрдіс өз жалғасын таба алмады. Аталған суреткерлер шығармаларына романтизм үлгісіне тән сұлу өрнектер, жаңашылдыққа ұмтылыс, терең сезім күйі, нәзік сыршылдық тән болды. Кейіннен қоғамдағы үлкен кері өзгерістер, тоталитарлық тәртіптің ұлғаюы, әдебиеттегі «социалистік реализм» доктринасының орнау салдарынан әдеби процесс тежеу көрді. Арада біраз уақыт өткеннен кейін 1960-жылдары әдебиетке осы олқылықтың орнын толтыруға әрекет еткен қаламгерлер, конъюктураға мойынсұна қоймайтын жаңа толқын келді.

Қаламгерлер дәстүрлі мифологиялық образдары мен сюжеттерді еркін пайдаланып, оны дербес авторлық мифология жасау үшін материал ретінде қолданды. Олардың дәстүрлі мифологиялық образдарды мен түрлі елдер мифологиясының элементтерін бір арнаға біріктіру жаңашыл көркемдік ізденістерге бастады. Миф – қазіргі әдебиеттанудағы маңызды теориялық мәселелердің бірі. Қазіргі таңда мифтік концепциясының сан алуан түрлері бар. Қазақ қаламгерлері де мифті түрлі қызметте керегінше пайдаланды: ол аллегория да, символ да, архетип те болды, күрделі әлемнің бейнесін берудің, философиялық ой айтудың жақсы құралына айналды. Мифологизм элементтері адам болмысының қарама-қайшылықты, күрделі табиғатын ашып, бүгінгі күннің рухани мәселелерін терең бейнелеу үшін қолданылады.

Қазақ қаламгерлерінің мифтік бастауға ден қоюы – өз дәуірінің көкейкесті мәселелерінен қашуы емес, керісінше, сол қоғам жүзеге асып жатқан саяси, экономикалық, рухани өзгерістерді қабылдай алмаудан, жалпы қоғамдық ахуалға наразы болудан туындап жатты. Қазақ қаламгерлері адамзаттың балаң кезінен жасаған рухани дүниесі боп саналған мифтер мен мифтердегі образдылықты жаңа көркемдік мақсатқа ғана емес, дәуірінің өзекті мәселелерін шешуде, өздерінің көңілі толмаған жағдайдан шығудың жолын қарастыруда өзгеріске ұшыратып пайдаланды. Олардың өткен тарихқа мойын бұруы өздері ғұмыр кешіп отырған уақыттың маңызды, дәуірлік, мәңгілік мәселелеріне деген қызығушылықтан туып жатты. Миф арқылы тарихи дәуірдің рухани дамуындағы басты

ерекшеліктерді ашып көрсетуге болады. Оларды мифтің романтикалық пафосы, эмоционалдық және эстетикалық қуаты, экспрессивтік тіл көркемдігі, т.б. қызықтырды. Қаламгерлер мифологиялық сарындар арқылы жинақталған символдық бейнелерді жасауға ұмтылды. Сонымен қатар олар дәуірдің рухын бейнелейтін өздерінің мифтік образдарын жасады. М. Жұмабаев шығармаларындағы Қойлыбайдың қобызы, Ә. Кекілбаевтың «Аңыздың ақыры» романындағы мұнара, С. Санбаевтың Ақ аруанасы, Бекет бақсысы, О. Бөкеев шығармаларындағы Бура, Кербұғы бейнелеріі хақында осыны айтуға болады. Олар халықтың өткеніне, рухани мұрасына айрықша мән беріп қана қоймай, өз мифологиясын жасай алатынын дәлелдеді. Қазақ суреткерлері мифтің шығармашылық потенциалын, оның адамзат үшін уақыттан тыс мәнін белгіледі. Осының негізінде дәстүрлі мифті жаңғырту мен оны авторлық концепцияға сай қайта жасауға ұмтылыс күшейіп, қазақ прозасында 1970-ші жылдардан бастап жаңа мифология идеясы туды.

Мифология ұзақ уақыт бойы дәстүрлі көркемдік ойлау жүйесінде дайын көркем форма ретінде қызмет етіп келеді. Адамзат тәжірибесінің «түйіні» болып табылатын ондағы мазмұн байлығы, мифтің универсалды қасиеті, синкреттілігі әр түрлі бағытта қалам сілтеген қаламгерлерді ғасырлар бойы қызықтырып келеді. Белгілі бір тақырыпқа жазылған көркем шығармаларда өзгеше бітімді миф-аңыздардың бой көрсетуі жазушылар шығармашылығындағы ерекше бір құбылыс болды. Көркем туындылардағы мифтік сюжеттер ежелгі мәдениеттің философиялық концепцияларын синтездеуге мүмкіндік береді. Аңыз – өмір материалы, шикізат. Сондықтан оны да жинақтаудан, сұрыптаудан өткізіп барып, айтар идеяға сай ұтымды пайдалана білу қажет. Халық қазынасында жалпы адамзаттық идеялар мен адамгершілік мәселелер бой көрсетіп, бүгінгі заманның ділгір мәселелерімен үйлескендіктен, жазушылар да осынау сарқылмас бастауларға бет қойды. Көркем әдебиеттің даму тәжірибесінде мифтік сюжеттерді, аңыз-әңгімелерді әдеби шығармада қажетіне қарай пайдалану ежелден бар үрдіс. Шығыстың, қазақтың поэтикалық ойлау жүйесінде сөз зергерлерінің мифологиялық бастаулардан тірек іздеуі жиі байқалады. Аңыздардың жалпы адамзаттық мазмұны мен терең философиялық астарын алған ашқандардың бірі – Абай. Оның «Ескендір», «Масғұт» атты романтикалық

поэмаларында алғаш рет мифологеманы батыл қолданады. Әрине, мифологизмнің терең бастауы ауыз әдебиетінің, халық поэзиясының терең қойнауларында жатыр.

XX ғасырда қазақ әдеби процесінің дамуында діни-мифологиялық мотивтердің ықпалы зор болғанымен, оның дамуы біркелкі жүрген жоқ. Мифологиялық желі XX ғасыр басындағы әдебиетте жақсы көріне бастады да, 1930-60 жылдар аралығында әдебиетте үстемдік еткен идеологиялық себептердің салдарынан үзіліп қалды, кейіннен 1970 жылдардан бастап қазақ прозасындағы осы сабақтастықтың қайта жалғасты. Аңыздық желі, мифологиялық сюжеттер, мотив пен образдар ірі суреткерлер шығармаларында жиі қолданылып, көркемдік ізденістердің күрделі де белсенді процесі жүрді. Қазақ әдебиетіндегі мифопоэтикалық дәстүр мен діни-мифологиялық, аңыздық сюжеттердің типологиялық, тарихилық тұрғыдағы көркемдік функциясын зерттеген еңбегінде А. Жақсылықов қазақ әдебиетінде мифопоэтикалық ойлау дәстүрінің генетикалық тұрғыдан сабақтастығы үзілмегенін, ол дәстүрдің А. Иассауи (12 ғ.), Асан қайғы (15 ғ.) шығармаларынан қоса алғанда XX ғасырдың басына дейін жалғасқанын дәлелдеп көрсетеді. Зерттеушінің тұжырымдауынша, бұл эстетикалық сабақтастық большевиктік идеология және әдебиеттегі репрессиялық тазалаудың, отызыншы жылдардың басында социалистік реализм әдісінің директивті енуінің нәтижесінде ғана үзіліп қалды да, тек жетпісінші жылдардың басында қайта жалғасын тапты [2, 31].

Аңыздар мен мифтерді көркем туындыда әдеби тәсіл ретінде қолдану 1970 жылдарынан бастап күшті қарқын алды. Осы кезеңде мифологема өз дәуірінің тақырыбын идеялық-образдық тұрғыдан шешу құралы ретінде батыл қолданады. XX ғасырдың екінші жартысында, әсіресе 60-70 жылдардан бастап қазақ прозасында мифтік аңыз-әңгімелерге, тәмсілдерге деген ықылас, фантастикаға, философиялық пайымдауларға, қиял-ғажайыпқа деген құштарлық осы дәуір әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерін белгіледі.

Ғылыми-техникалық даму мифтік шығармашылыққа жаңа тақырыптар берді. Осы тұстағы қазақ жазушыларының тарихи романдармен қатар, бүгінгі күн тынысын бейнелейтін символдық астарлы мәндегі әңгіме, повестерде, хикаяттарда, күй аңыздарында, т.б. прозалық туындылар түрлерінде аңыз жаңаша қолданыс тапты. Олардың қатарына қазақ әдебиетінде Ә. Әлімжанов, Ә. Кекілбаев, С. Санбаев, Д. Дос-

жанов, О. Бөкеев, М. Ысқақбай, С. Сматаев, Д. Досжанов, т.б., шет елдер әдебиетінде – В. Быков, В. Астафьев, Р. Гамзатов, Ш. Айтматов, О. Чиладзе, Г. Мотевосян, А. Ким, В. Белов, т.б қаламгерлерді жатқызуға болады.

Мифтік, аңыздық сюжеттердің 1970-90 жылдары дамуы мен өрістеуіне жаңа серпін берген жазушылардың шығармаларында ортақ сипаттар болды. Қазақ жазушыларының туындылары халықтың өткен тарихына қатысты ауқымды философиялық пайымдауларға, толқаныстарға бейімділігімен; халық ауыз әдебиетінің поэтикасымен, эстетикасымен ішкі үндестігімен; көтеріңкі-эмоциялық, романтикалық стильге жақындығымен ерекшеленді.

1970 жылдары қазақ прозасына ерекше болмыс-бітімді шығармалар әкелген, шығармаларында аңыздық желілерді эпикалық кеңдікпен түйістіріп, сәтімен, өнімді пайдаланған, өзінің көркемдік шешімін әлемге танытқан жазушылардың көш басында Ә. Кекілбаевты атауға болады. Ә. Кекілбаев шығармаларындағы мифтік желілер, аңыз-әңгімелерді пайдалану тәжірибесін алсақ, ол өзіне дейінгі аңыз-әңгімелерді шебер пайдалана отырып, философиялық, психологиялық мән-мағына, өзіндік концепция жүктейді. Жазушы шығармаларында аңыздық сарынды дайын күйінде алмайды. Қаламгер халық жадындағы аңыз-әңгімелерден ерекше бір күрделі мазмұн, символдық мағына көре біледі. Фольклорлық дәстүрдің көркемдік жетістіктерінен нәр алған О. Бөкеев прозасының стилистикасы поэзия тілімен табиғи жарасым табады.

С. Санбаев шығармаларына көбіне өз халқының ерте кездердегі ортағасырлық тарихы өзек болған. 1960-жылдардың аяғы мен 70-ші жылдардың басындағы шығармаларында С. Санбаевтың кейіпкерлері үшін жасаған ісі ғана маңызды емес, оларды ішкі көңіл-күйі, жан дүниесіндегі өзгерістер де алаңдатады. Олардың өмірінде болған оқиғаның ізі, нәтижесі, тағылымдық өмір сабағы да аса маңызды. Жазушы мифтік-фольклорлық сюжеттерді қазақ халқының өткені мен бүгінін сабақтастыра, тоғыстыра бейнелеуде пайдаланады. Бірақ қаламгер шығармаларындағы аңыз-әңгімелерде өз өлкесінің тарихи тұлғаларына, тарихи оқиғаларға таңданып, тамсанудан, оларға еліктеуден гөрі, ондағы оқиға желісінен тыс жатқан астарлы мәселелерді қозғау басымырақ. Сюжеттік желіде өткен дәуір оқиғасы, аңыз жайлы баяндалғанмен, ішкі мазмұны – жақсылық пен жамандық, мейірім мен қатігездік, Отанға де-

ген махаббат, т.б. жалпыадамзаттық мәні бар мәселелерді қозғайды.

Дала адамдарының рухани өмірі – қаламгер шығармаларындағы негізгі тақырыптардың бірі. Жазушы шығармалары мифологиялық халықтық сананың ең терең қабаттарын бейнелейді. С. Санбаев туындыларындағы аңыз-әңгіме, мифтерден терең философиялық, адамгершілік бастаулар ашылып, бүгінгі күннің әлеуметтік-рухани мәселелерімен үндеседі. Бабалардың рухани өмірінің тарихын баяндайтын аңыз мәңгілік ұғымымен ұштасады. Қаламгер шығармаларында адамның туған жердің тарихымен, халқының өткенімен және бүгінімен терең байланысы философиялық тұрғыда пайымдалады.

Қаламгерді тарихи тақырыптар қызықтырады. Бірақ рухани-эстетикалық қажеттілікке, жазушының дүниетаным ерекшелігіне орай әр тақырыптың игерілу сипаты мен сыры түрліше. Тарихи тақырыпқа қалам тартып жүрген қаламгерлерден С. Санбаевтың өзіндік ерекшелігі бар. Көшпелі елдің белгілі бір тарихи кезеңдері, өткен дәуір оқиғалары көрініс бергенімен, оның шығармалары үйреншікті мағынадағы тарихи туынды емес. Жазушы үшін поэтикалық мифтің адамгершілік-философиялық арқауы, оның қазіргі заман адамдары үшін көкейкестілігі маңызды. Өйткені жазушы үшін тарихи оқиғаларды нақты көрсету негізгі мақсат емес. Қаламгер одан гөрі өткен тарихқа, өмірге эстетикалық көзқарасын танытып, философиялық пайымдаулар жасауға ұмтылады. Халық аңыз-әңгімелерінің философиялық тереңдігі, ауыз әдебиеті дәстүрінің гуманистік мазмұны, қаламгер шығармаларында ерекше өрнек тауып, жаңа қырынан көрінген. Оның «Ақ аруанасы» – қазақ сөз өнеріне өзіндік қолтаңбасымен, стильдік ерекшеліктерімен жаңаша леп әкелген шығарма. Ол сол тұстағы қазақтың тарихи прозасынан өзіндік ұқсамайтын даралығымен оқшауланды. Жазушы дайын мифтік сюжетті, аңыз-әңгімелерді сол күйінде пайдаланбағанымен, қазақ үшін киелі болып есептелетін аруана туралы өзінің авторлық мифологиясын тудырған.

Техникалық ғылымдарда ашылған жаңалықтар өзіне дейінгі дәстүрді жойса, әдебиеттің даму заңдылықтары бойынша жаңалық дәстүрлі көркемдік құндылықтарды жалғастыра дамытады. XX ғасыр әдебиетінде қазақ қаламгерлері фольклорлық дәстүр жүйесінде ерекше эмоционалдық-мазмұндық жүк арқалаған фольклорлық образдылықты эстетикалық тұрғыда өз туындыларында ұтымды пайдалана білді. Осы ретте

адам мен әлемнің, табиғаттың уақыт пен кеңістік тұрғысындағы байланысын көрсететін зоморфты символиканы, яғни, көшпенділер санасында аса маңызды орын алатын қасқыр, ат, түйе, бұғы т.б. тотемдік бейнелерді атауымызға болады (Көксерек, Кербұғы, Бура, Бәйгеторы, Аруана т.б. бейнелер). Түйе – қазақ әдебиетінде концептуалдықауқымыкеңдәстүрліобраздардың бірі. Аруана, бура бейнелері ұлттық көркемдік дәстүрімізде жиі кездеседі. Түйе – шексіз ана махаббатын бейнелейтін қазақ ертегілерінің, мифтік аңыз-әңгімелердің («Бозінген», «Бота» т.б.) дәстүрлі кейіпкері, киелі болып саналатын төрт түлік малдың бірі, қазақ дүниетанымында тұтастықтың, болмыс бірлігінің, ғарыштың символы. О. Бөкеев «Бура» шығармасында мифтік аңыз-әңгімелердегі халықтың рухани тәжірибесімен суарылған дәстүрлі бейнеден авторлық мифологиялық кейіпкерді сомдайды. Образ «ғарыштық», «табиғи» деңгейге көтеріліп, экспрессиямен, лиризммен молыққан, жалпылық, жинақтық мән алып, сонымен қатар жаңа мифтік бейнеге, бостандық сүйгіш рухтың бөкеевтік символына айналған.

Қаламгерлердің дара шығармашылық ерекшелігін әдебиеттегі дәстүр мәселесімен сабақтас қарастырудың мәні зор. Әр жаңашыл ақын өзінен бұрынғы ақындар кол жеткізген көркемдік тәсілдерді, көркемдік даму тәжірибесін игеру арқылы дамиды да, өзі де жаңа ой қосады. Мысалы, Шәкәрім Құдайбердиев дүниетанымының қалыптасуына ұлы Абайдың, орта ғасырдағы сопылар поэзиясының, жыраулар поэзиясының, Л. Толстой шығармашылығының ықпалы зор болды. Шәкәрім ақиқатты тану, рухани тұрғыда өзін-өзі жетілдіру ұмтылыстарын, рухани ізденістерін әдеби, көркемдік ізденістерімен ұштастыра білген сирек тұлғалар қатарына жатады. Оның шығармашылығында діни, эстетикалық, философиялық және психологиялық бастаулардың синтезі жүзеге асты.

1960-70 жылдары қазақ поэзиясына келіп қосылған қуатты буын М. Мақатаев, Ж. Нәжімеденов, Қ. Мырзалиев, Т. Айбергенов, М. Шаханов т.б. лирик ақындарымыздың әрқайсысы өзіндік үнімен, дара таланттарымен, қайталанбас қолтаңбасымен ерекшелене отырып, барлығы да қазақтың қара өлеңіне ден қойды. Олардың көркемдік, тілдік, жанрлық ізденістері қара өлеңнен бастау алды. «Қазақтың күпі киген қара өлеңін, шекпен жауып өзіне қайтарамын» – деген Мұқағали ақынның сөзі бекер емес. Осы ретте әдебиеттегі дәстүр мен жаңашылдық ту-

ралы белгілі ақын Т. Медетбек: «Баба дәстүрдің мұрагері – өз ұлтының рухани байлығы мен әлем әдебиетінің үздік үлгілерін бойына жинақтап, оларды өзінше игеріп, өзінше қорытқан, өз уақытының үні бола білген, өз заманының әлеуметтік мәнін ашып көрсете аларлық қуатқа ие немере Жаңалық» – деп қорытады.

1970 жылдары қазақ прозасында да тарихи тақырыпқа бет қойған жазушылар М. Әуезов негізін салған тарихи роман дәстүрін жалғастыра дамытып, қазақ тарихының әр қилы кезеңдерін жаңаша бажайлап, жанрлық, көркемдік, стильдік ізденістерге бой ұрып, көркем бейнелеуге бет қойды. Тарихи тақырыпқа қалам тартқан қазақ жазушыларының философиялық-эстетикалық концепциясында мифтік-фольклорлық дәстүр айрықша көркемдік қызмет атқарды. Қаламгерлер поэтикалық мифтің адамгершілік-философиялық арқауын, оның қазіргі заман адамдарға қажетті өзекті сипатын, мәңгілік мәнін пайдаланды және өткен тарихқа, болмысқа өздерінің эстетикалық көзқарастарын танытып, тың философиялық пайымдаулар жасады, жаңа көркем бейнелер сомдады. Халық аңыз-әңгімелерінің философиялық тереңдігі, ауыз әдебиеті дәстүрінің гуманистік мазмұны, қаламгер шығармаларында ерекше өрнек тауып, жаңа қырынан көрінді.

1960-70 жылдардан бастап суреткерлердің халықтың өткен рухани тәжірибесіне, тарихи бастауларға, мифологиялық бағдарға бет қоюы ұлттық сананың оянуымен байланысты еді. Кеңес әдебиетінде дәуірлеген социалистік реализм әдісі тұйыққа тірелгенде, жазушылар мифтік шығармашылықты дүние, болмыс туралы ой толғаудың тәсіліне айналдырды. Қазақ жазушылары адам мен әлемнің сырын бейнелеуде қалыпты формалардан бас тартты да, оны философиялық пайымдаулар мен мифологиялық таным тұрғысынан игеруге күш салды. Мұның өзі жазушылардың белгілі бір мәдениеттің, белгілі бір тарихи дәуірдің құбылысы болуымен де байланысты болды.

Әдебиеттанушылар әдеби үдерісті зерттеу барысында суреткер шығармаларының көркемдік деңгейіне, сапалық дамуына жіті назар аударады. Дәуірдің әдеби процесін тұтастықта зерттеудің маңызды болатыны үлкен суреткерлер өзіне дейін танылған суреткерлермен ғана емес, «қосалқы» авторлармен де, көпшілік әдебиетпен де шығармашылық «диалогқа» түседі. Тамырсыз ештеңе өнбейді. Жеке суреткерлер, яғни тұлғалар әдеби үдерісте дәстүрге сүйене

отырып, өзіне дейінгі құндылықтарды өзгерте, дамыта келіп, өздері де әдебиетке көркемдік жаңалық, ізденістерін әкеледі және әдеби үдеріс ағынында жалғастырушы, жаңартушы қызметін атқарады. Мысалы, XX ғасырдың екінші жартысында, 1970-90 жылдары қазақ прозасында Ә. Кекілбаев, Д. Исабеков, Р. Тоқтаров, О. Бөкеев, Т. Әбдіков, С. Санбаев, М. Ысқақбаев, Д. Досжанов т.б. жаңашыл жазушылар ұлттық дәстүрді сақтай отырып, әдебиеттегі социалистік реализмнің «қатқан қалыбын» бұзуға ұмтылды, дүние мен адам сырын жаңаша құрылымдық ажармен бейнелеуге тырысты. Қазақ жазушылары әдебиетке партия өктем билігін жүргізген тұста халқымыздың басынан өткен келеңсіз құбылыстарды есебін тауып, орайын келтіріп айта білді. Олар өмір шындығын сыңаржақ суреттеуден бас тартып, мүмкіндігінше қоғам дамуының қайшылықтарын көрсетуге тырысты. Әдебиетте өз ортасын олқы санап, көңілі толмаған, қоғамға сын көзімен қарай бастаған кейіпкер бой көрсетті. Көркем шығармада мұндай кейіпкер қоғам шындығына қанағаттанбай, қоршаған ортаны жатсынып, тіпті жан сілкінісін, ішкі наразылығын білдірді.

Әдеби үдеріс бір ғана ұлт әдебиетінің шеңберінде ғана емес, әлемдік әдебиет ауқымында да бір мезетте бір-біріне ұқсас және бірін-бірі қайталамайтын әдеби кезеңдерден, дәуірлерден тұрады. Әдеби үдеріс үздіксіз жалғасып, әрбір жаңа дәуір өзіне дейінгі көркемдік жетістіктерге сүйенеді. Мысалы: әлемдік әдебиеттің көркемдік даму тәжірибесінде символизм, экспрессионизм романтизм әдісінің аясында қанат жайды, яғни XX ғасыр басындағы модернистік бағыттар романтизмнің көркемдік дәстүрлерімен нығая түсті. Жаңа тарихи тұс дәстүрлі құндылықтарды игере отырып, әдеби үдерісте жаңа дүние тудырады, яғни адамзаттың сан ғасырлар бойы жинақтаған көркемдік қазынасына өз үлесін қосады.

Әдеби үдерістің маңызды құрамдас бөлігінің бірі халықаралық әдеби байланыстар болады. Әдеби үдеріс аясында әдеби бағыттар мен ағымдардың белгілі бір ұлт әдебиетінде орын тебуінің бірнеше факторлары бар екені белгілі. Соның бірі – тарихи-әлеуметтік фактор, бірі – ұлттық дәстүр аясында пісіп жетілген қажеттілік (заңдылық), енді бірі – әдеби байланыстар. XX ғасырдың басындағы қазақ әдебиетінің әлемдік әдеби процеспен байланысы М. Әуезов, С. Талжанов, Ш. Сәтпаева, Е. Лизунова, Р. Қайшыбаева, С. Тойшыбаева, К. Кана

фиева, М. Маданова, Ө. Күмісбаев, Б. Мамыраев т.б. зерттеулерінде қарастырылады. Шетел әдебиетіне ықылас қазақ әдебиетінің әлеуметтік-тарихи және эстетикалық мақсаттарынан туындады.

Қазақ әдебиетіне әлемдік әдеби үдерістің, Шығыспен қатар Ресейдің және Батыстың эстетикалық байланыстарының әсері болды деуге болады және қазақ әдеби үдерісін зерттеу барысында осындай әдеби байланыстарды ескеруіміз қажет. Ұлттық әдебиет жүйесінің өзінің көркемдік дәстүрлерін дамытудағы рөлі қаншалықты зор болғанымен, оны өздерінің жеке тәжірибесімен ғана шектеп қою әдебиеттің қарқынды дамуына кері әсерін тигізеді хақ. Ұлттық әдебиет жүйесіне әлем әдебиетінің көркемдік тәжірибесі де табиғи түрде кіреді [3, 262].

Әрине, біз осы орайда жай «еліктеу» немесе «шеттен алу» туралы емес, мәдениеттердің өзара әрекеті мен өзара ықпалы туралы айтып отырмыз. Сырттан орыс, еуропа әдебиеттерінен келген көркемдік тәжірибе өз бойына жаңаны құмарлана сіңіре білген қазақ топырағына механикалық түрде ауысқан жоқ, ол «өзімізге» айналып, ассимиляцияланды, ұлттық әдебиетіміздің бір бөлігіне айналды. Қазіргі қазақ әдеби процесінің ерекшелігі, әдебиеттанушылармыз атап өткендей, сан алуан эс-

тетикалық жүйелердің: романтизмнің, реализмнің, модернистік ағымдардың өзара қатар, параллель, тіпті синхронды дамуында жатыр. Бұл жүйелердің өзара әрекетке түсуі олардың элементтерінің өзара кірігуіне алғышарттар жасады және соған сәйкес өз алдына жеке эстетикалық бағыттың әрқайсысын зерттеуде күрделілік туғызады.

Жаһандану дәуірінде қазіргі әдебиеттану ғылымы әдеби байланыстар мен әдеби ықпал объектісін кеңірек қарастырады. Ол тектарыпқа, образдарға, сарынға, сюжеттік желіге ғана қатысты емес, сонымен қатар көркемдік идеяларды, түрлік ізденістерді, жанрлар мен олардың жүйесін, шығармашылық бағдарламаларды да қамтиды. Халықаралық байланыстар әдеби процесіне шартты түрде дербес болғанымен, өз кезегінде әдеби шығармашылыққа да белсенді әсер етіп отырады.

Әдеби процеске ең алдымен әлеуметтік-тарихи құбылыстар әсер ете отырып, екі түрлі фактор басты бағыт береді: ұлттық-мәдени дәстүр мен жалпы адамзаттық, әлемдік мәдениеттің әсері. Ұлттық топырақтан сусындап, ұлттық дәстүрден қол үзбеу және әлемнің көркемдік даму тәжірибесін өз мүддесі тұрғысынан игеру – әрбір ұлт әдебиетінің жемісті дамуының басты шарттарының бірі болмақ.

Әдебиеттер

- 1 Дербісәлин Ө. Дәстүр мен жалғастық. – Алматы: Ғылым, 1976. – 204 б.
- 2 Жаксылықов А.Ж. Образы, мотивы и идеи с религиозной содержательностью в произведениях казахской литературы. Типология, эстетика, генезис: автореф. дисс. докт. филол. наук. – Алматы, 1999. – 52 с.
- 3 Неупокоева И.Г. История всемирной литературы. Проблема системного и сравнительного анализа. – М.: Наука, 1976. – 262 с.

References

- 1 Derbisälin Ө. Dästyр men zhalғastyқ. – Almaty: Fylym, 1976. – 204 b.
- 2 Zhaksylykov A.Zh. Obrazy, motivy i idei s religioznoy soderzhatel'nost'yu v proizvedeniyah kazahskoy literatury. Tipologiya, estetika, genezis: avtoref. diss. dokt. filol. nauk. – Almaty, 1999. – 52 s.
- 3 Neupokoeva I.G. Istoriya vseмирnoy literatury. Problema sistemnogo i sravnitel'nogo analiza. – M.: Nauka, 1976. – 262 s.